

PŘEDNÁŠKA č. 3

Statistické prameny (sčítání lidu), vývoj počtu obyvatelstva

STATISTICKÉ PRAMENY K VÝVOJI OBYVATELSTVA

1. Předstatistické období

- Asi do poloviny 18.století
- Nejstarší - mimodemografické zdroje (antropologické), nepsaná podoba
- Později – soupisy a zápisy za účelem **vybírání daní, odvodů k vojsku, zjištění majetku**
- 16. stol. – v zemi České sečtena města, městečka, zámky, tvrze, vesnice, dvory, ale i hospodáři
- **„Berní rolla“ (1654)**, nejdůležitější pramen pro **odhad počtu obyvatelstva po třicetileté válce**
potřeba získání příjmu pro obnovu a chod země

(co je to berní/berně?)

2. Soupisy obyvatelstva

- Berní rollu je možné považovat za **první systematickou demografickou** akci v českých zemích
- V roce 1748 na ni navázal ***první rustikální katastr tereziánský*** (podobně koncipovaný) a následovaly další (druhý katastr rustikální, dominikální katastr a josefínský katastr) (*co to je rustikální a dominikální?*)
- Od poloviny 18. století jsou dalším a významnějším zdrojem poznání o obyvatelstvu již skutečné ***soupisy obyvatelstva*** (populační soupisy)
- **První soupis obyvatelstva** z roku 1754 za Marie Terezie – ***konskripční tabulka*** – obce s údaji o počtu obyvatelstva podle pohlaví a pěti věkových skupin (0-15, 15-20, 20-40, 40-50, 50+), soupisy poté označovány také jako ***konskripce***

- Jednalo se o **výjimečný počin**, který proběhl na celém území státu souběžně
- Konskripce však byla prováděna „dvojkolejně“, jak **církevními**, tak **politickými úřady**
- Konskripce měly být prováděny každý rok, ale to bylo i vzhledem k četným externím okolnostem (válka s Pruskem) nereálné
- Byly také dosti **nepřesné**, odporovaly si, výsledky dalších konskripcí neodpovídaly vývoji a sledu demografických i dalších událostí
- V roce 1770 byly **zrušeny církevní konskripce**, politické soupisy se začaly provádět ve spolupráci s vojenskými orgány (Josef II)
- Od roku 1807 zajišťovaly konskripce již jen **orgány veřejné správy** (jedny data), byly každoročně aktualizovány (až do roku 1826)

3. Sčítání lidu

- První soupis, který byl označen jako **sčítání** proběhl dle nových nařízení v roce 1830, měl však neuspokojivé výsledky a v dalším roce byl opakován
- Pak probíhaly soupisy **každý třetí rok** až do roku 1851 (podle starých předpisů josefínské doby)
- Mezitím se **zdokonalila statistická věda** i technika, bylo potřeba **doplnit podmínky úplnosti a správnosti získávaných výsledků**
 - výsledek: **sčítání bude provedeno jediným orgánem ve státě k jedinému dni** (zákon z roku 1857 platící pro celou rakouskou monarchii)

(proč byly preferovány takové požadavky?)
- **V roce 1857 tak proběhlo první sčítání vyhovující základním novodobým požadavkům**

- **ALE!!! Za první moderní sčítání lidu v rakouské monarchii se označuje až sčítání k 31.prosinci 1869**
- Ve stejném roce byl vydán zákon, který stanovoval, že sčítání se mají konat v **desetiletých obdobích** v letech končících nulou, a to k 31.prosinci roku
- Takto proběhla sčítání v letech **1880, 1890, 1900 a 1910**
- Sčítáno mělo být ***přítomné obyvatelstvo***, v místě, kde se právě nacházelo v „rozhodný okamžik“ sčítání, tj. k 31.12.
- Československá sčítání lidu navázala na rakouskou tradici (kontinuita dat, moderní obsah..) a postupně se zdokonalovala

- Upustilo se od rozhodného okamžiku k 31.12 (*proč asi?*)
- Další sčítání lidu se tak uskutečnila v letech **1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991, 2001** (většinou na začátku března nebo prosince)
(*proč to nejsou roky končící nulou a chybí 1940?*)
- Ve dvacátých letech se předpokládalo, že sčítání budou prováděna podle vzoru z anglosaských zemí po pěti letech, ale **včas se od toho upustilo** (*proč asi?*)

Nejvýznamnější změny ve sčítáních lidu

1921

- Za politicky nejdůležitější se považovalo zjištění ***národnosti obyvatelstva***, a to na základě „mateřského jazyka“ a nikoliv „obcovací řeči“, jak tomu bylo za Rakouska

(co myslíte, proč tato změna?)

1930

- K novým znakům patřily: **minulé bydliště sčítaných**, pokud osoba nebyla sečtena v obci svého narození („***rodáci***“), **místo přistěhování** do místa, kde byla osoba sčítána a ***plodnost žen***

1950

- Byl uskutečněn také **soupis zemědělských, průmyslových a živnostenských závodů** („národní sčítání 1950“)
- Poslední sčítání zpracované za tzv. **přítomné obyvatelstvo**
- Nadlouho poslední sčítání, kdy se zjišťovala **příslušnost k církvi**
- **Nová definice národnosti:** „příslušnost k národu s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí“
- První oficiální název: **„sčítání lidu, domů a bytů“**, data o obyvatelstvu a objektech bydlení se však ještě nepodařilo vzájemně propojit

1961

- Poprvé provedeno za **bydlící obyvatelstvo** a podle koncepce tzv. **cenzových domácností** (možnost zjištění **struktury domácností a rodin** – důležité!)
- Poprvé se zjišťovaly údaje o **dojížděcí do zaměstnání** (velmi důležitý krok!!) mezi okresy i do větších měst
- Získaná data za bydlící obyvatelstvo umožnila následně založit a vést **roční bilance obyvatelstva** podle řady kritérií

1970

- Poprvé bylo ke zpracování výsledků využito **velkokapacitního sálového počítače CDC 3300**
- Poprvé byly výsledky zpracovány za tzv. **základní sídelní jednotky - zsj** („lokality“ na venkově a „urbanistické obvody“ ve vybraných městech)

- Nové zjišťovací znaky: **rómské obyvatelstvo, rodné číslo, státní příslušnost**, v rámci dojížděky do zaměstnání a škol její **doba, vzdálenost, frekvence a použitý dopravní prostředek; vybavení domácností** některými předměty dlouhodobého užívání

1980

- Za základě výsledků byl založen „**centrální registr obyvatelstva**“ (samostatný registrační lístek, předáno správám SNB, dnes již prakticky nefunkční)
- Prohloubení dat o plodnosti žen, třídění zsj podle typů a velikostí – jinak **žádné významnější změny**
- Zpracování výsledků proběhlo na sálovém počítači Cyber 180
- Údaje ve formě číselných kódů byly převedeny na **magnetické pásky** (výsledky tištěné i na „mikrofiších“)

(co to jsou mikrofiše?)

1991

- Poslední československé sčítání lidu
- Znovu zařazena otázka na **mateřský jazyk a trvalé bydliště** v době narození sčítané osoby
- Znovu zařazena otázka na **náboženské vyznání**
- Zjišťovaly se **navíc** tzv. **objekty individuální rekreace** (chaty a chalupy a tzv. „vyčleněné“ chalupy) – velmi **významné pro cest. ruch!!**
- Změnil se způsob zjišťování ekonomické aktivity a společenské skupiny
- Velmi výrazná změna se týkala **klasifikace národností** (*co to tehdy v reálu znamenalo?*)
- Výsledky zpracovány ve výpočetním středisku FSÚ opět na počítači Cyber 180; poprvé **plně databázovány v elektronické podobě**

2001

- Sčítání proběhlo v souladu s **metodickými doporučeními OSN a Eurostatu**
- Tři formuláře: ***sčítací list osob, bytový list a domovní list***
- Nové otázky: **druhé nebo další zaměstnání, vybavení domácností počítačem**
- Vypuštěné otázky: vybavenost domácností mrazničkou, automatickou pračkou a televizorem
- v rámci cestovního ruchu se sledovaly **pouze neobydlené byty sloužící k rekreaci**
- Data pořízena **poprvé optickým čtením** a zpracována v databázi Oracle

*(jakou „formou“ u nás dlouhodobě sčítání probíhá?
Kdo předává a vybírá sčítací formuláře? Pamatujete si jaké byly při posledním sčítání problémy a s čím?)*

Další zdroje dat o obyvatelstvu v ČR

Jedná se většinou o data demografické povahy:

- 1) Evidence přirozeného pohybu** (narození, úmrtí, ale i sňatky, rozvody a potraty – evidují matriky, soudy a zdravotnická zařízení – data následně zasílány ČSÚ)
- 2) Evidence stěhování** (vnitrostátní/vnitřní a zahraniční/vnější migrace; nejednotná a často se měnící metodika → obtížnost srovnání)
- 3) Populační registr** (průběžná registrace obyvatel pod rodným číslem – vybrané záznamy z evidence přirozeného pohybu a stěhování)
- 4) Zvláštní šetření** (většinou „výběrová“ šetření a mikrocensy)

(co to jsou výběrová šetření a mikrocensy?)

VÝVOJ POČTU OBYVATELSTVA

- První odhady za Čechy, Moravu a Slezsko ze 4.-6. století, tedy s příchodem Slovanů: 400-450 tis. obyvatel
- Kolem roku 1000: asi 500 tis. obyvatel v Čechách, na Moravě a Slezsku dalších asi 250 tis.
- K podstatnému **zvýšení** počtu obyvatelstva našich zemí přispěla **německá kolonizace** zahájená Přemyslem Otakarem I. koncem 12. století
- K polovině 13. století se odhaduje v českých zemích asi 1 mil. obyvatel (13 obyv./km²)
- Za vlády Karla IV. došlo k **hospodářskému povznesení zemí Koruny české**, a také k růstu obyvatelstva → do vypuknutí husitských válek asi 2 mil. obyvatel v Čechách a 1. mil. na Moravě

- Další odhady jsou velmi rozdílné, nelze reálně vyčíslit vliv husitských válek a úpadku celé společnosti
- Za vlády **Rudolfa II** (přelom 16. a 17. stol.) se uvádí **2,3 – 3,3 mil. obyvatel** českých zemí
- **Ztráty způsobené třicetiletou válkou byly** dosti **značné**, často se hovoří o vylidněných Čechách (možný úbytek z 3 až na 1 mil. obyvatel), **odhady se však opět velmi rozcházejí**
- **Počátkem 18. století** je reálný odhad 1,5 mil. obyvatel v Čechách a 0,9 mil. Na Moravě a ve Slezsku, tj. **2,4 mil.**

- Při **první tereziánské konskripci** bylo napočteno na dnešním území ČR obyvatel:
 - V Čechách: 1,97 mil.
 - Na Moravě: 0,87 mil.
 - Ve Slezsku: 0,15 mil., celkem tedy něco přes 3 mil. obyvatel + asi 360 tis. „zatajených“ obyvatel zeměpanskými úřady (ve srovnání s církevním soupisem) →
- takže **v roce 1754** měly české země asi **3,36 mil. Obyvatel**
- **Roční celkové přírůstky obyvatel** se tehdy pohybovaly kolem **7-10 promile**, ke zpomalení došlo v období francouzské revoluce a s napoleonskými válkami

- Naopak od roku 1816 se v důsledku **první průmyslové revoluce, zlepšující se lékařské vědy** (snížení úmrtnosti) a **neklesající porodnosti** počet obyvatel dramaticky **zvyšoval** (roční míry celkové přírůstkivosti 11-16 promile)
- Mezi roky 1830-1860 se počet obyvatel v českých zemích zvýšil z 6,0 mil. na 7,3 mil
- **Poslední sčítání lidu provedené podle starších předpisů** v roce **1857** uvedlo pro zhruba dnešní území ČR **7,12 mil. obyvatel**
- **Hustota zalidnění** činila v té době **90 obyv./km²**, když větší hustotu zalidnění měla v té době jen Anglie a Wales (133), z menších zemí pak Belgie (158) či Nizozemí (97)

- **Polovina 19. století** znamenala pro další vývoj českých zemí **významný zlom**
 - Zrušení poddanství 1848
 - Zrušení roboty
 - Politické změny
 - Výrazný ekonomický rozvoj (*který fenomén se v té době začal „masově“ šířit?*)
 - Ale i **velké mezinárodní migrační pohyby**, dříve nemožné (*proč nemožné? V českých zemích migrační přírůstky či ztráty?*)

První moderní sčítání lidu v roce 1869: 7,56 mil.
obyvatel

Sčítání 1880: 8,22 mil. Obyvatel

- V tomto desetiletí (1869-80) byly **vysoké** roční **přirozené přírůstky** (až 10 promile), ale také **ztráta** přes 250 tis. **obyvatel migrací**

- **vystěhovalectví** jak do **jiných zemí Rakouska-Uherska**, tak do **zámoří** (USA)

Sčítání 1890: 8,67 mil. obyvatel, **zpomalení růstu obyvatel českých zemí** jak přirozeným přírůstkem (roční míra kolem 8,5 promile), tak vystěhovalectvím (270 tis. osob)

Sčítání 1900: 9,37 mil. obyvatel, další snížení úmrtnosti → **vysoký přirozený přírůstek obyvatel**, migrační ztráty 200 tis. osob

Sčítání 1910: 10,08 mil. obyvatel, **vysoké roční přirozené přírůstky** (nad 10 promile), ale **velmi vysoké vystěhovalectví** (315 tis.)

- Roční celkové přírůstky obyvatel byly v českých zemích (6,8 promile) za sledovaných 50 let asi **o třetinu nižší** než byl průměr Evropy (8,9 promile)
(čím to bylo hlavně způsobeno?)

- **Válečná léta** 1914-1918 znamenala po dlouhé době **přirozený úbytek obyvatelstva**, nejvíce v roce 1918 (115,5 tis.)
- V době **vzniku samostatného Československa** (28.10.1918) se odhaduje stav populace na **9,99 mil. osob** (*co bylo v této době další závažnou příčinou zvýšené úmrtnosti obyvatelstva?*)

Sčítání 1921: problémy s vymezením hranic nového státu → rekonstrukce uvádí něco přes 10 mil. obyvatel

- Těsně po válce došlo k mírnému nárůstu porodnosti, malému snížení úmrtnosti, **zůstalo vysoké vystěhovalectví**

Sčítání 1930: 10,67 mil. obyvatel

- V tomto desetiletí relativně příznivý přírůstek obyvatel (ročně kolem 7 promile), vyšší porodnost, ale i úmrtnost, vystěhovalo se 93 tis. osob

- Mezi roky 1930-1938 se počet obyvatel zvyšoval ročně již jen o 2,2 promile, snížila se také negativní zahraniční migrace

K 30. září 1938 (Mnichov) byl odhadnut počet obyvatel českých zemí na **10,9 mil.** (*srovnejte s dneškem...*)

- Během války žilo ve „**vnitrozemí**“ kolem 7,5 mil. a v „**pohraničí**“ kolem 3,6 mil. osob (v roce 1940 max. údaj: 11,16 mil. obyvatel)

(jak to že počet obyvatel za II. Světové války rostl, přitom za I. Světové války klesal?)

- Léta **1945 a 1946** jsou demograficky důležitá **odsunem většiny německého obyvatelstva** a současně probíhajícím znovuosídlováním českého a moravského pohraničí

Konec roku 1946: 8,69 mil. obyvatel, z toho 250 tis. Němců

Sčítání 1950: „národní sčítání“, 8,9 mil. obyvatel;
oproti roku **1930** se **počet přítomného obyvatelstva snížil o 1,78 mil.** (16,7 %)

- Projevily se **další vlivy** než jen odsun německého obyvatelstva – **vysoký přirozený přírůstek** po roce 1945 (až 11,6 promile), **přistěhovalectví ze Slovenska, reemigrace** z ciziny, ale i **ilegální emigrace** po únoru 1948

Sčítání 1961: 9,57 mil. obyvatel

- Roční **přirozené přírůstky** na počátku až 9 promile („poválečná euforie“) se postupně **výrazně snížily**, oficiální **migrace byla zanedbatelná**

Sčítání 1970: 9,81 mil. obyvatel

- **Období demografické recese**, snížila se porodnost, zvýšila se úmrtnost, migrační ztráta 40 tis. osob, politická a společenská krize

Sčítání 1980: 10,29 mil. obyvatel

- Období **aktivní populační politiky**, byla přijata **populační opatření**, která **neměla v ČR obdoby**
- Porodnost se zvýšila až na téměř 18 promile ročně, **průměrné roční přírůstky přes 5 promile**, migrační ztráty asi 15 tis. osob

Sčítání 1991: 10,30 mil. obyvatel

- Demograficky velmi **nepříznivá etapa**, velký pokles porodnosti (*proč po tak příznivých 70. letech tak prudký pokles?*), růst úmrtnosti (selhávání zdravotnictví), minimální přirozený přírůstek obyvatel (do 1 promile), migrační ztráty 13 tis. osob

Sčítání 2001: 10,23 mil. obyvatel

- **Naprosto specifické období**: poprvé vytvořeny podmínky pro naprosto svobodné životní rozhodování bez zřetele ke společenskému postavení, příjmům nebo majetku (ze začátku..)

- Z hlediska **reprodukce obyvatelstva** českých zemí se jedná o **zásadní přelomové období**
 - **Demografické aspekty**: snížení počtu uzavíraných sňatků, vyšší věk snoubenců, snížení počtu narozených dětí, pomalé klesání úmrtnosti, nahrazené později rychlým poklesem zvláště u mužů ve středním a vyšším věku...
 - **Společenské aspekty**: konec uniformního způsobu života, možnost cestování, získávání vzdělání a kvalifikace, důraz na individualitu, podnikání, kariéru, růst zdravotnických služeb... někdy se hovoří o tzv. **druhém demografickém přechodu**
- toto vše vedlo k tomu, že malý, ale přece jen přirozený přírůstek obyvatelstva se po desítkách let změnil **v roce 1994 v přirozený úbytek** (-10,8 tis.) a tento pokračoval i v dalších letech

Bilance 2007: 10,38 mil. obyvatel

- Po dlouholetém úbytku obyvatelstva přirozenou měnou (1994-2005) došlo v roce **2006 k nevelkému vzestupu** (asi 1,4 tis.), v roce 2007 činil přirozený přírůstek 10 tis. osob. (*proč k tomu došlo?*)
- **Přírůstek stěhováním** překročil v roce 2005 hranici 30 tis. osob, v roce 2007 představoval již **84 tis. osob – nejvyšší od 50. let** (*odkud asi nejvíce?*)
- **Celkový přírůstek 93,9 tis.** byl opět **nejvyšší od počátku 50. let minulého století !!!**
- Výrazně se snížila intenzita sňatečnosti, zvýšil se průměrný věk svobodných mužů nad 31 let a žen nad 28 let, naopak vzrostla úroveň rozvodovosti – **rozvodem dnes končí zhruba každé 2. manželství** (nejčastěji ve 4.-6. roce trvání)
- Výrazně vzrostl **počet dětí narozených mimo manželství**, v roce 2007 téměř 40 tis. (**34,5 % všech živě narozených dětí**) – **významný trend!!**

Bilance 2008: 10,47 mil. obyvatel

- Za rok 2008 se počet obyvatel **zvýšil celkem o 86,4 tis.**, což bylo o 7,5 tis méně než v roce 2007
- Přirozený přírůstek činil 14,6 tis., což bylo o 4,6 tis. více než v roce 2007 – **již tři roky máme kladný přirozený přírůstek**, je to důsledek zvýšené porodnosti silných ročníků žen ze 70.let (*jak to asi dlouho vydrží?*)
- Počet **živě narozených** dětí 119,6 tis. byl **nejvyšší od roku 1993 (hmcp 11,4 promile)**, **úhrnná plodnost se zvýšila na 1,5 dítěte** (v roce 2006 ještě 1,33)
- **Průměrný věk žen při narození prvního dítěte se zvýšil na 27,3 roku** (u mužů na 31,3 roku)
- **Podíl dětí narozených mimo manželství se zvýšil již na 36,3 %** (43,5 tis. dětí)

- V roce 2008 zemřelo 104,9 tis. osob (hmců = 10,0 promile), **opět se ovšem snížila kojenecká úmrtnost**, a to na **2,8 promile**
- **Naděje dožití při narození vzrostla** na 74,0 roku u mužů a 80,1 roku u žen, **snížila se úmrtnost na všechny 3 hlavní skupiny** příčin smrti (*které to jsou?*)
- Počet uzavřených sňatků 52,5 tis. byl o 4,7 tis. nižší než v roce 2007, ale celkově srovnatelný
- Počet rozvodů 31,3 tis. byl srovnatelný s rokem 2007, **úroveň rozvodovosti dosáhla 49,3 % - historické maximum v ČR !!**
- **Přírůstek stěhováním byl opět velmi vysoký** – 71,8 tis., což bylo ovšem o 12,2 tis. méně než v roce 2007
- Podobně jako v roce 2007 přibylo nejvíce občanů Ukrajiny (18,6 tis.), dále Vietnamu (13,3 tis.) a Slovenska (7,0 tis.)
- Celkem u nás **evidováno 438,3 cizinců** s povolením k pobytu (4,2 % populace; nejvíce UKR, SVK, VIET)

Vývoj počtu obyvatel v českých zemích v letech 1754-2007

